

ΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ

Ὀλίγα προκαταρκτικὰ σχόλια ἐπὶ τοῦ νόμου τοῦ Ἐπικράτους

καὶ φθιμένων ἀρετᾶς λάμπει κλέος
R. S. Stroud εἰς μνήμην

Πρὸ ὀλίγων μηνῶν ἐξεδόθη¹ ὁ νόμος τοῦ Ἐπικράτους· εἶχε ἀποκαλυφθῆ στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ πρὶν ἀπὸ σαρανταεξὶ χρόνια, τὸ 1975,² κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν.

Ἡ κολοβὴ στήλη, τῆς ὁποίας ἰκανὸ τμήμα τῆς ἐνεπιγράφου ἐπιφανείας εἶναι ἀποτετριμμένο καὶ σχεδὸν μὴ ἀναγνώσιμο, σώζει μέρος σημαντικοῦ γιὰ τὰ ἐσωτερικὰ πράγματα τῶν Ἀθηνῶν νόμου χρονολογουμένου ἀκριβῶς στὸ ἔτος 354/3 π.Χ.

Ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότης, καὶ μάλιστα ἡ περὶ τὰ Ἀττικὰ πράγματα καταγινόμενη, ἡ ὁποία ἐγνώριζε τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ μακροῦ χρόνου, ὀφείλει θερμὰ εὐχαριστίες στὴν ἐκδότιν, διότι μετὰ κόπου μεγίστου, ὅπως εἶναι προφανές, – ἐδημοσίευσεν τὸ ἐλλιπὲς σωζόμενο καὶ λίαν δυσανάγνωστο κείμενο,³ παρέχοντας τὴν δυνατότητα τῆς ἀπροσκόπου στὸ ἐξῆς μελέτης καὶ σχολιασμοῦ του. Ὁ νόμος, εἶναι πλέον ἢ βέβαιον, θὰ προκαλέσῃ πολλὰ καὶ μακρὰ συζητήσεις μεταξὺ τῶν ἐιδικῶν ἐρευνητῶν.

Λόγῳ τῆς χρονολογήσεώς της στὸ ἔτος 354/3 ἡ ἐπιγραφή ἐντάσσεται αὐτόχρημα στὸ περιεχόν τῶν νόμων καὶ τὰ ψηφίσματα τῶν ἐτῶν 403/3-353/2 π.Χ. 1ο τεῦχος τῆς τρίτης ἐκδόσεως τῶν Ἀττικῶν μετευκλειδεῶν ἐπιγραφῶν (*IG II/III*³), τὸ ὁποῖο ἐτοιμάζει πρὸς ἔκδοσιν ὁ ὑπογραφόμενος.

Τὸ κείμενο ὀφείλει πολλὰ στὴν κατὰ καιροὺς ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων δι' ἐπιστολῶν μὲ τὸν φίλο καθ. J. Kroll καὶ μάλιστα σὲ δύο σύντομα κείμενά του πρὸς μὲν ἐστὶν στὶς 24.12.21 καὶ στὶς 10.4.22, ὅπου μὲ ἐνάργεια ἐξέθετε ἐν συνόψει τὶς ἀπόψεις του. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τοὺς ἐκδότες τοῦ περιοδικοῦ Γεωργία Ε. Μαλούχου, Ἑλένη Ζαββοῦ καὶ Ν. Παπαζαρκάδα γιὰ τὶς χρήσιμες παρατηρήσεις τους καὶ διότι μὲ προφύλαξαν ἀπὸ ἀβλεψίης. Οἱ ἐναπομείνουσες βαρύνουν τὸν ὑπογραφόμενον.

1. M. B. Richardson, *The Law of Epikrates of 354/3 B.C.*, *Hesperia* 90 (2021) 685-746.

2. Θεωρῶ τουλάχιστον ἀτυχὲς ὅτι τὸ ἔτος εὐρέσεως τῆς ἐπιγραφῆς δίδεται μόνον στὴν σελ. 741 τῆς δημοσιεύσεως καὶ μάλιστα σὲ ὑποσημείωση (152) στὸ παράρτημα μὲ τὸν κατάλογο τῶν Ἀττικῶν νόμων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ παγιωμένη ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ καλεῖ νὰ δίδονται ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος εὐρέσεως τῆς ἐπιγραφῆς (ἐννοεῖται καὶ εἴ τινος ἄλλου ἀρχαίου), ἀπαραίτητα στοιχεῖα τῆς ταυτότητός του, στὴν ἀρχὴ τοῦ λίθου, ἀμέσως πρὸ ἢ μετὰ τὴν σύντομη περιγραφή τοῦ λίθου.

3. Ἡ δημοσίευσίς ξενίζει λόγῳ τῆς ἰδιότυπης ἐκδοτικῆς μεθόδου· ἡ ἀπουσία κριτικοῦ ὑπομνήματος καθιστᾷ δυσχερῆ τὴν παρακολούθησιν τῶν προτάσεων συμπληρώσεως τοῦ κειμένου· ἀναλύονται λεπτομερῶς πράγματα γνωστά, λ.χ. ἡ κεφαλὴ τοῦ νόμου (στῆχ. 1-3), σελ. 694-702, καὶ ἀφ' ἐτέρου κρίσιμες λέξεις καὶ φράσεις τοῦ κειμένου σχολιάζονται πλημμελῶς.

Πρὸς τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος Δεκεμβρίου ἀπέστειλα σὲ ὀλίγους φίλους ἐρευνητὲς σύντομο κείμενο μὲ προκαταρκτικὰ σχόλια ἐπὶ τῆς πρώτης ἐκδόσεως.⁴ Περιορίσθηκα σὲ ἀναγνώσεις ἢ μεταγραφὰς τῶν σωζομένων ἰχνῶν γραμμάτων καὶ συμπληρώσεις προτεινόμενες στὴν ἔκδοση, οἱ ὁποῖες παρείχαν κατὰ τὴν γνώμη μου προβλήματα.

Τὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα εἴλκυσαν τὴν προσοχή μου ἐπέβαλαν τὴν περαιτέρω ἐπισταμένη ἐξέταση τοῦ δημοσιευθέντος κειμένου. Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἐλλείπουν ἀπὸ τὴν ἔκδοση ἰσχυρὰ παράλληλα πρὸς τεκμηρίωσιν προτεινομένων μεταγραφῶν καὶ συμπληρώσεων καὶ προσκομίζονται σημασίες λέξεων, οἱ ὁποῖες ἀπάδουν πρὸς τὸν νοῦν τοῦ κειμένου ἢ ἐμφανίζονται στοὺς μεταγενεστέρους χρόνους.

Ἐναυσμα γιὰ τὴν σύνταξη τῶν ἀκολουθούντων σχολίων ὑπῆρξαν τρεῖς λέξεις τοῦ δημοσιευμένου κειμένου, οἱ ἐξῆς: καταλλάξεως (στίχ. 9), πομπείας (στίχ. 11) καὶ ἐμφάνειαν (στίχ. 21). Παραθέτω κατωτέρω τοὺς στίχους καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια.

Σπεύδω νὰ σημειώσω ὅτι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Μαΐου εἶχα τὴν δυνατότητα νὰ ἐλέγξω κατ' ἐπανάληψιν τὸν λίθο.⁵ Εὐχαριστῶ θερμότατα καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τὴν Dr Sylvie Dumont, γραμματέα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς· ἐπίσης τὸν κ. Craig Mauzy, ὑποδιευθυντὴ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς, διότι εὐγενῶς μοῦ παρέσχε ἐξαιρετικὴ φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἡ ἐξέτασις τοῦ λίθου ἐπιβεβαίωσε τὶς ἀμφιβολίες γιὰ τὶς ἀναγνώσεις καὶ μεταγραφὰς στοὺς στίχ. 9, 10-11 καὶ 21 καὶ ἐπιπλέον ἀπέφερε πληρέστερο κείμενο σὲ ὀρισμένους ἄλλους.

Σχόλια

9 *fin.* ὁπόσον δ' ἄν καταλλάξε[ω|ς]· ἡ προταθεῖσα στὴν ἔκδοση λέξις προσκρούει στὴν σημασία της. Συμφώνως πρὸ τὸ LSI⁹ s.v. κατάλλαξις σημαίνει *ποικίλη ἄσκησις* (*varied exercise*) καὶ ἀφορᾷ σὲ ἰατρικὰ πράγματα· ἐμφανίζεται σὲ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀντύλλου, ἱατροῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., παρ' Ὀριβασίω.

Τὴν ἀπαιτούμενη ἐδῶ σημασία–τῆς *ἀνταλλαγῆς* (*exchange*), φέρει ἡ λ. καταλλαγή,⁶ βλ. Ἀριστ. *Οἰκ.* 1346b 24: τῶν τε νομισμάτων τὴν καταλλαγὴν ἀπέδοντο μιᾷ τραπέζῃ, ἐτέρῳ δὲ οὐκ ἦν οὐθενὶ οὔτε ἀποδόσθαι ἐτέρῳ οὔτε πρίασθαι παρ' ἐτέρου...

Ἄντι τοῦ οὐσιαστικοῦ καταλλάξε[ω|ς] προτεινῶ τὴν συμπλήρωση καταλλαξε[ίω|σι]ν.⁷ ἀκολούθως ἡ ἀναφορικὴ πρόταση (στίχ. 9-10) ὁπόσον δ' ἄν καταλλαξε[ίω|σι]ν ὑποδεικνύει

4. Τὰ σχόλια ἀπέστειλα (22.12.21) σὲ ὀλίγους φίλους ἐρευνητὲς μὲ τὴν παράκληση νὰ μὴν τὰ κοινοποιήσουν. Μετὰ τὴν σύνταξη τῶν προκαταρκτικῶν σημειώσεων συνέχισα καὶ ἐπεξέτεινα τὴν ἐργασία ἐπὶ τοῦ κειμένου τοῦ νόμου. Ἐσκόπευα νὰ τὴν ὑποβάλω πρὸς δημοσίευσιν στὸ *Γραμματεῖον*. Στὶς ἀρχὲς Ἀπριλίου ἔστειλα καὶ πάλι τὸ ἐπεξεργασμένο κείμενο σὲ φίλους ἐρευνητὲς. Ὡστόσο δὲν ἐσκόπευα νὰ τὸ δημοσιεύσω, πρὶν ἐξετάσω τὸν λίθο.

5. Μέχρι στιγμῆς ἔχω ἐλέγξει ἐπτά φορές τὸν λίθο (5, 9, 11, 20, 25, 26, 31 Μαΐου)· ἔπεται συνέχεια.

6. Τὴν σημασία καὶ τὶς μαρτυρίες τῆς λέξεως ἐξέτασα στὸν *HOPON* 17-21 (2004-09) 652, σμ. 4. Ἡ λέξις σημαίνει καὶ *κέρδος*, *προμήθεια* τοῦ ἀργυρομοιβοῦ ἢ τοῦ τραπέζιτου ἐπὶ τῇ ἀνταλλαγῇ, βλ. Δημ. πρὸς *Πολυκλέα* (50) 30: καὶ ὁπόσου ἡ καταλλαγή ἦν τῷ ἀργυρίῳ· ἐπίσης Διφίλου (4ος/3ος αἰ. π.Χ.) *Πολυπράγμων* 67.12-14 (Kassel – Austin, *PCG* V, Diphilus) καὶ Εὐφρονος (3ος αἰ. π.Χ.) fr. 3.4 (*PCG* V, Euphro).

Ἡ ἐκδότις, ἔνθα ἀνωτ. (σμ. 1), 723, μνημονεύει τὴν λ. καταλλαγή καὶ τὴν σημασία της παραθέτοντας τὸ χωρίο τοῦ Δημ. (βλ. ἀνωτ.). Παρὰ ταῦτα προσδίδει τὴν σημασία τῆς *ἀνταλλαγῆς* στὴν μεταγραφείσα λέξις (καταλλάξε[ω|ς]).

ὅτι δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὴ ἢ ἀνταλλαγὴ τοῦ ἀργυρίου ποὺ θὰ εἶχε συλληχθῆ στὴν Ἀγορά· ἄλλως, δὲν ἦταν ὑποχρεωτικὸ γιὰ τοὺς *τραπεζίτας*(;),⁸ νὰ φέρουν τὸ ἀργύριον στὸ *ἀργυροκόπιον* καὶ νὰ τὸ ἀνταλλάξουν μὲ τὸ νέο νόμισμα, τὸ ὁποῖο θὰ ἐκόπτετο ἐκεῖ.

10 fin.-11 in. πρὸ τῆς ἐπιούση|[ς π]ο[μ]πείας· ἡ προτεινόμενη μεταγραφή τῶν σωζομένων ἰχνῶν τῆς τελευταίας λέξεως παρέχει δυσκολίες. Ἡ λ. πομπεία συμφώνως πρὸς τὸ LSJ⁹ s.v. ἀπαντᾷ μὲ τὴν σημασίαν τοῦ *πομπεύειν*, τῆς *πομπῆς* (*leading in procession, solemn procession*), στὸν ἱστορικὸ τοῦ 2ου αἰ. Πολύβιο (30, 25.2). Ἡ σημασία τῆς λέξεως στοὺς κλασσικοὺς χρόνους εἶναι *σκῶμμα, λοιδορία* (*abuse, ribaldry*) πρβλ. λ.χ. Δημ. *περὶ τοῦ στεφ.* (18) 11: ἀλλ' ὑπὲρ μὲν τῶν πεπολιτευμένων ἃ κατεψεύδου καὶ διέβαλλες ἐξετάσω, τῆς δὲ πομπείας ταύτης τῆς ἀνέδην γεγεννημένης, ὕστερον, ἂν βουλομένοις ἢ τουτοισί, μνησθήσομαι· Μενάνδρου ἀποσπ. 396: ἐπὶ τῶν ἀμαξῶν εἰσι πομπεῖαί τινες σφόδρα λοιδοροί· βλ. καὶ Ἀρποκρ. πομπείας καὶ πομπεύειν· ἀντὶ τοῦ λοιδορίας καὶ λοιδορεῖν Δημοσθένους ἐν τῷ Ἵπὲρ Κτησιφῶντος. μεταφέρει δὲ ἀπὸ τῶν ἐν ταῖς Διονυσιακαῖς πομπαῖς ἐπὶ τῶν ἀμαξῶν λοιδορουμένων ἀλλήλοις.

Ἵσπε ἡ μεταγραφή δὲν εὐσταθεῖ.⁹ Ἐσκέφθηκα ὅτι τὰ σωζόμενα ἴχνη στὴν ἀρχὴ τοῦ στίχ. 11 πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν λ. *πρυτανεία*, πρβλ. τοὺς στίχ. 21 (βλ. ἀμέσως κατωτ.) καὶ 22. Ἡ αὐτοψία τοῦ λίθου ἀπέδωσε τὸ ἐξῆς κείμενο: τῆς ἐπιούση[ς | πρυ]τανείας· πρβλ. *IG I³ 84.31-32*: ἐπὶ τῆς βολῆς τῆς εἰσιόσης· ἐπίσης Δημ. *κατὰ Μειδίου* 162: ἐπειδὴ... καὶ πάντας ἐξίεναι τοὺς ὑπολοίπους ἱππέας..., προεβούλευσεν ἢ βουλή, τηνικαῦτα φοβηθεῖς τὴν στρατείαν ταύτην εἰς τὴν ἐπιούσαν ἐκκλησίαν, πρὶν καὶ προέδρους καθέζεσθαι, παρελθὼν ἐπέδωκεν· πρβλ. *κατὰ Νεαίρας* 89· ἐπίσης *IG II³ 1, 846.3*: εἰς τ[ῆ]ν ἐπιούσαν ἐκ[κλησίαν]· 879.15-16: εἰς τὴν ἐπιούσαν ἐκκλησίαν.

21 [- -]την δ' ἐμφάνειαν προῖν· ἡ μεταγραφείσα ἐκ τῶν σωζομένων ἰχνῶν λέξις μαρτυρεῖται σὲ δύο συγγραφεῖς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ κατὰ κύριον λόγον σὲ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς τῶν χριστιανικῶν χρόνων. Ἀπὸ τὰ χωρία τῶν δύο παλαιῶν συγγραφέων, προκύπτει ὅτι ἡ διδόμενη στὸ LSJ⁹ s.v. σημασία τῆς λέξεως: *ἐμφάνις, παρουσία, τὸ φανερόν* (*manifestation, bring to light*), δὲν συνάδει πρὸς τὸν νοῦν τοῦ κειμένου· Ἀριστ. *περὶ φυτῶν* 2, 830a: Ἐπικρατεῖ πάλιν ὁ ἥλιος μετὰ τῆς θερμότητος διὰ τῆς ἐφελκύσεως τῆς περιττῆς ξηρότητος ἐν τῷ σπέρματι ἐκείνω, ὅπερ ἐστὶν ἐν τῇ ἐμφανείᾳ τῶν δένδρων, νικᾷ τε ἡ ψυχρότης τὴν ξηρότητα, καὶ εἰσὶν οἱ καρποὶ ἰσχυρᾶς στρυφνότητος. Θεοφρ. *περὶ πυρῶς* fr. 2: οὐδὲ γὰρ ὅταν τὸ ὕδωρ ὀρύττωμεν, αὐτὸ ποιοῦμεν ἀλλ' εἰς ἐμφάνειαν ἄγομεν, τὸ κατὰ μέρος μεμερισμένον ἀθροιζόμενοι. Ἡ ἄλλη σημασία *ἐλεγχος, ἐπιθεώρησις* (*inspection*),

7. Τὰ παράγωγα ρήματα μὲ τὴν κατάληξιν -ιάω ἢ -εῖω δηλώνουν *ἔφειν* (ἐπιθυμία) πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο δηλοῖ τὸ πρωτότυπο (στὴν προκειμένη περίπτωσιν τὸ ρῆμα καταλλάττω), πρβλ. μαθητιάω (μαθητιῶ, Ἀριστοφ. *Νεφ.* 183), κλαυσιάω (κλαυσιᾶ, Ἀριστοφ. *Πλοῦτ.* 1099), βινητιάω (βινητιῶμεν, Ἀριστοφ. *Λυσ.* 715), ἀπαλλαξείω (ἀπαλλαξιόντες, Θουκ. 1, 95.7· 3, 84.1), πολεμησειῶ (πολεμησειόντας, Θουκ. 1, 33.3), κλπ.

8. Στὸ μέχρι στιγμῆς ἀναγνωσθὲν κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἐμφανίζονται *τραπεζίται* ἢ *τράπεζαι*. Ἴσως νὰ ὑπῆρχαν στὰ ἐλλείποντα τοῦ στίχ. 9.

9. Ἐνθα ἄνωτ. (σημ. 1), 723, σημειώνεται ὡστόσο ὅτι: «'the next prytany' is more expected here, and would be neatly mirrored by line 22 ἐπὶ δὲ τῆς τελευτα[ί]ας πρυτανείας... and the 'next ekklesia' might be attractive, but neither of these fits the traces.»

τὴν ὁποία δίδει τὸ Λεξικό, βλ. LSJ⁹ s.v., καὶ ἐπιλέγεται στὴν ἔκδοση τοῦ νόμου,¹⁰ ἐμφανίζεται μόλις τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. σὲ παπυρικὸ κείμενο.

Κατὰ συνέπειαν ἢ μεταγραφείσα βάσει τῶν σωζομένων ἰχνῶν γραμμάτων λέξις ἐμφάνειαν φαίνεται ὀλίγον πιθανή. Μάλλον τὰ σωζόμενα ἴχνη θὰ ἀνήκαν καὶ ἐδῶ στὴν λ. *πρυτανείαν*· πρβλ. τὸν ἐπόμενο στίχο (22): ἐπὶ δὲ τῆς τελευτα[ί]ας πρυτανείας καὶ ἀνωτ. τοὺς στίχ. 10-11. Ἡ αὐτοψία τοῦ λίθου ἀπέδωσε τὸ ἐξῆς κείμενο:¹¹ ἐκάστην π[ρ]υ[τ]ανείαν.

Ἄλλο δυσχερὲς σημεῖο τοῦ κειμένου τῆς πρώτης ἐκδόσεως εἶναι ὁ στίχ. 5.

[NB. Ἡ ἐπιγραφή δὲν εἶναι χαραγμένη στοιχηδόν. Τὸ κείμενο δίδεται συμφώνως πρὸς τὴν ἔκδοση.]

4-6 ὅπως ἄν τῶι τε Ἡφαιστῶι καὶ τῆι Ἄ[θ]ηναίᾳ
τῆι Ἡφαιστ[ῆ]ϊ -2-3-]Α ἐπιστάται . . . [-2-3-]αὶ γίνωνται εἰς τὰ ἱερά, καὶ εἰ[ς]
τὴν [δ]ιοίκησιν.¹²

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ λ. ἐπιστάται¹³ δὲν μπορεῖ νὰ βρισκεται στὴν ὀνομαστικὴ ἄλλως, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ὑποκείμενο τοῦ ρήματος γίνωνται.¹⁴ Οἱ λόγοι εἶναι οἱ ἐξῆς: Πρῶτον ἢ διαδικασία ἐπιλογῆς ἢ ἐκλογῆς ὀρισμένου ἀριθμοῦ ἀνδρῶν ὡς *ἐπιστατῶν* δὲν ἀναφέρεται σὲ κανένα σημεῖο τοῦ σωζομένου κειμένου.¹⁵ Δεύτερον, τὰ συνήθη ρήματα,¹⁶ διὰ

10. Ἐνθα ἀνωτ. (σημ. 1), 735.

11. Πιθανὴ φαίνεται ἢ συμπλήρωσις [καθ'] ἐκάστην π[ρ]υ[τ]ανείαν, πρβλ. Αἰσχ. *κατὰ Κτησιφ.* (3) 25: πρότερον μὲν τοίνυν... ἀντιγραφεὺς ἦν χειροτονητὸς τῆ πόλει, ὃς καθ' ἐκάστην πρυτανείαν ἀπελογίζετο τὰς προσόδους τῶ δῆμῳ.

12. Εἶναι ἀξιοσημειωτὸν ὅτι σὲ δύο ἀκόμη κείμενα οἱ δύο θεότητες συνδέονται ἐμμέσως πρὸς οἰκονομικὰ *πράγματα*: στὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀφύτιος τοῦ ψηφίσματος περὶ τῆς χρήσεως τῶν Ἀθηναϊκῶν νομισμάτων, μέτρων καὶ σταθμῶν, *IG I³ 1453 C.16-20* καὶ στὸ ψηφίσμα *IG I³ 82.15-16* περὶ Ἀθηναϊκῆς ἐορτῆς, μάλλον τῶν *Θησείων* (καὶ ὄχι τῶν *Ἡφαιστειῶν* κατὰ τὴν κρατούσα γνώμη), ὅπως προσφυῶς καὶ μεθ' ἱκανῆς τεκμηριώσεως ὑπεστήριξε στὴν νέα ἔκδοση τῆς ἐπιγραφῆς ἡ Α. Makres, *IG I³ 82 Revisited*, στὸν τόμο Ἀθηναίων ἐπίσκοπος. *Studies in honour of H. B. Mattingly*, A. P. Matthaiou – R. Pitt (eds.), Ἑλληνικὴ Ἐπιγραφικὴ Ἑταιρεία, Ἀθήναι 2014, 185-202. Τὰ δύο κείμενα ἔχει συνδέσει ἤδη ὁ H. B. Mattingly ὑποστηρίζοντας ὅτι ἀναφέρονται σὲ ἓνα προστατευόμενον κοινδύλιο, βλ. *The Protected Fund in the Athenian Coinage Decree (ATL D 14 par. 7f.)*, *AJPh* 95 (1974) 280-285, εἰδ. σελ. 282. Ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ νόμου τοῦ Ἐπικράτους, ὅπου πέραν τῶν στίχ. 3-4 δὲν φαίνεται, τουλάχιστον στὸ σωζόμενο κείμενο, νὰ γίνεται καὶ πάλι λόγος περὶ τῶν δύο θεοτήτων, ἐπέλεξα νὰ ὁμιλήσω περὶ ἐμμέσου συνδέσεως τοῦ Ἡφαιστῶος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς πρὸς οἰκονομικὰ *πράγματα* τῆς πόλεως (βλ. καὶ κατωτ. σελ. 64-65).

13. Στὴν *editio princeps*, ὅπως σημειώνεται (ἐνθα ἀνωτ. (σημ. 1), σελ. 708), ἡ λ. δὲν ἐτονίσθη, γὰρ νὰ δηλωθῆ ἢ ἀβεβαιοῦς περὶ τῆς πτώσεώς της.

14. Ἡ ἐκδότις, ἐνθα ἀνωτ. (σημ. 1), 709, πιθανολογεῖ ὅτι ὁ νόμος ὀρίζει κατὰ πρῶτον τὴν ἐπιλογὴν *ἐπιστατῶν*, –ὥστε ὑποκείμενο τοῦ ρήματος γίνωνται θὰ εἶναι ἡ λ. ἐπιστάται–, καὶ προσκομίζει ὡς παραδείγματα (σημ. 55 καὶ 56) τὴν ἐπιλογὴν ἀνδρῶν α) στὸν νόμο τοῦ Νικοφῶντος, βλ. Stroud, *Hesperia* 43 (1974) 157-158 (*SEG* 26, 72), στίχ. 36-38· ἀλλὰ ἐκεῖ ὀρίζεται ἢ διαδικασία ἐπιλογῆς: (στίχ. 39) καταστησάτω ἡ βουλὴ ἐκ τῶν δημοσίων· β) στὸν νόμο τοῦ Ἀγυρρίου περὶ τοῦ σίτου, βλ. Stroud, *Hesperia* Suppl. 29 (1998), 4-5 (*SEG* 36, 146), στίχ. 36-40, ἀλλὰ ἐκεῖ ὀρίζεται ὁ τρόπος ἐπιλογῆς: αἰρείσθω ὁ δῆμος δ[έ]κ[α] <ἄ>νδρας ἐξ Ἀθηναίων ἀπάντων· γ) στὸν νόμο περὶ ἐπισκευῆς τῶν τειχῶν τοῦ Πειραιῶς, *IG II³ 1, 429.27*· δὲν σώζεται ὁ τρόπος ἐπιλογῆς, ἀλλὰ ἢ συμπλήρωσις [χειροτονησai] δίδει τουλάχιστον τὸν νοῦν τοῦ κειμένου ἐπιβαλλόμενῃ ἀπὸ τὰ σωζόμενα στὸν στίχ. 28 ([ἄνδρ]ας ἐξ Ἀθηναίων ἀπάντων, οἵτινες ἐπιμελήσονται τῶν ἔργων). Ἡ πρότασις τοῦ K. Daly, ἐνθα ἀνωτ. (σημ. 1) 709 καὶ σημ. 57 (ἐπιστάταις εὔ[θ]υν[αι] γίνωνται) δὲν εὐσταθεῖ· στὸ προσκομιζόμενο παράλληλο Δημ. 1, 28: ἴν' αἱ τῶν πεπολιτευμένων αὐτοῖς εὔθυναί βάδαι γένωνται τὸ ρῆμα ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο βάδαι.

15. Βεβαίως, ἐπειδὴ ὁ λίθος εἶναι κολοβός, θὰ μπορούσε κάποιος νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἢ διαδικασία θὰ ἀναφερόταν στὸ μὴ σωζόμενο κατώτερο τμήμα τοῦ λίθου.

16. Χρησιμοποιοῦνται καὶ τὰ ρήματα καθιστάναι καὶ καθίζω, ἀλλὰ γὰρ τὴν ἐπιλογὴν ὀρισμένων λειτουργῶν ἢ σομάτων· τὸ πρῶτο λ.χ. γὰρ τοὺς *χορηγοὺς*, πρβλ. Δημ. *πρὸς Λεπτ.* (20) 28 καὶ τοὺς *ἐγγυητάς*, Δημ. *πρὸς Ἄπατ.* (33) 15, κλπ. τὸ δεύτερο γὰρ τοὺς *νομοθέτας*, πρβλ. Δημ. *Ὀλυνθ.* Γ' (3) 10, τοῦ ἰδίου *κατὰ Τιμοκρ.* (24) 27.

τῶν ὁποίων δηλοῦται ἡ ἐπιλογή¹⁷ ἀνδρῶν σὲ ἀξίωμα εἶναι τὰ αἰρεῖσθαι, χειροτονεῖν, (δια-, ἐπι-)κληροῦν, π.χ. *IG II² 116.21*: ἐ[λ]έσθαι[ι τὸ]ν δῆμον πέντε ἄν[δρ]ας ἐ[ξ] Ἀθηναίων ἀ[π]ά[ν]των· *IG III¹ 306.31*: ἐλέσθαι πέντε ἄνδρας τὴν βουλὴν αὐτίκα μάλα, οἵτινες ποήσονται τὸν στέφανον· *IG II³ 1, 338.21-23*: ὅπ[ω]ς ἄν καὶ οἱ ἄλλοι οἱ αἰεὶ χειροτονούμενοι ἐπὶ τὰς κρήνας φιλοτιμῶνται· *IG II² 555.18-19*: χειροτονῆσαι τὸν δῆμον τρεῖς ἄ[νδρ]ας ἐξ Ἀθηναίων ἀπάντων· *IG I³ 82.22*: [δια]κλεροσάτο δὲ καὶ *ἡε* β[ο]λῆ σφῶν αὐτῶν *ἡεροπ[ο]ιὸς* δέκα ἄνδρ[ας], κλπ.

Ὡστε τὸ οὐσιαστικὸ πρόκειται νὰ βρισκεται σὲ δοτικὴ, *ἐπιστάταις*.¹⁸ Ὁ ἔλεγχος τοῦ λίθου ἔδειξε ὅτι σώζονται ἀσφαλῆ ἴχνη τοῦ σίγμα: *ἐπιστάταις*. Ἀκολούθως ἡ κατάληξις ΑΙ ἀμέσως πρὸ τοῦ ρήματος θὰ πρόκειται νὰ ἀνήκει στὸ ὑποκείμενο τοῦ ρήματος γίνωνται. Λόγω τοῦ ἐμπροθέτου προσδιορισμοῦ εἰς τὰ ἱερά πού ἀκολουθεῖ θεωρῶ ὅτι πιθανώτατα ἦταν ἀφηρημένο οὐσιαστικὸ ὡς παράδειγμα παραθέτω χωρὶς ψηφίσματος τοῦ Ὠρωποῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., βλ. Β. Χ. Πετράκου, *Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὠρωποῦ* 303.2-3: Λύσανδρος εἶπεν· ὅπως ἄμ πόρος χρημάτων γίνηται εἰς τὴν οἰκοδομίαν τοῦ τείχους... (in order that money would be found for the building of the wall...).

Τὸ δημοσιευόμενον (σελ. 687) σχέδιο τῆς ἐπιγραφῆς στὴν *editio princeps* καὶ αὐτοψία τοῦ λίθου μὲ ὀδήγησαν νὰ προτείνω τὴν λέξι *ἐκδε[ι]αι* (*falling short, being in arrear, deficit*) καὶ τὴν ἐξῆς ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου [μὴ παρ]ᾶ¹⁹ *ἐπιστάταις ἐκδε[ι]αι* γίνωνται εἰς τὰ ἱερά· ἡ λέξις *ἐκδεια* εἶναι κυριώτατα γνωστὴ ἀπὸ χωρίον τοῦ Θουκυδίδου (1, 99) ἀναφερόμενο στὴν ἔλλειψη ἢ καθυστερημένη καταβολὴ τοῦ φόρου καὶ συνεισφορὰ σὲ πλοία ἀπὸ τοὺς συμμάχους τῶν Ἀθηναίων: αἰτίαι δὲ ἄλλαι τε ἦσαν τῶν ἀποστάσεων καὶ μέγιστα αἰ τῶν φόρων καὶ νεῶν ἐκδεια καὶ λιποστράτιον εἶ τῷ ἐγένετο· βεβαίως δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο μόνον γι' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν, βλ. Ἀρποκρ. (ed. Keaney) ε 18 ἐκδεια· Ὑπερείδης ἐν τῷ κατὰ Πασικλέους: "ἐὰν δὲ τις ἐκδεια γένηται" ἤγουν ἐὰν δὲ τις ἐνδεήσῃ τοῦ προϋπάρχοντος ἀργυρίου· Φωτίου πατρ. Λεξ. Ε-Μ (ed. Theodoridis) ε 361: ἐκδεια· ἡ κεχρεωστημένη λοιπὰς· ἐκδεια γὰρ ἐστὶ τὸ μέρος καταβαλεῖν ὧν ὀφείλει τις καὶ μὴ πάντα· ἐνδεια δὲ τὸ μηδὲν ὅλως καταβαλεῖν· ἢ ἐκδεια μὲν ἐστὶ τὸ ἔχοντά τινα μὴ καταβαλεῖν, ἐνδεια δὲ τὸ μηδὲν ἔχειν, ὡς εἶναι τὸ μὲν ἐκούσιον, τὸ δὲ ἀκούσιον. Πρὸ βλ. Δημ. πρὸς Ζηνοθ. (32) 30: νῦν δὲ κοινωσάμενοι τὸ πρᾶγμα, ὁ μὲν διὰ σοῦ τὴν γεγυυῖαν ἐκδειαν οὐκ ἀποδώσειν ἡμῖν οἴεται, σὺ δ' ἐκείνου κατηγορῶν τῶν ἡμετέρων κύριος γενήσεσθαι· τοῦ ἰδίου *Ἐπιστ.* I 15: καὶ τοῦθ' ὅπως μὴ ψεύσεται, μηδ' ἐξηπατῆσθαι μηδὲ πεισθῆναι παρακρουσθεὶς φήσας

17. Πρὸ βλ. τὸ ψηφίσμα περὶ ἐκλογῆς ἐπιστατῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας *IG I³ 32.7-14*.

18. Στὸς στίχους 18 καὶ 20 μνημονεύονται *ἐπιστάταις*, ἀλλὰ αὐτοὶ πρόκειται νὰ εἶναι τοῦ ἀργυροκοπίου· στὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ *IG II³ 4, 49.1* ἡ συμπλήρωσις τῆς λ. εἶναι ἐπιφαλῆς· τὴν συμπλήρωσιν ἀμφισβητεῖ καὶ ἡ ἐκδότις, ἐνθα ἄνωτ. (σημ. 1) 735, σημ. 139.

19. Στὸ δημοσιευόμενον σχέδιο τῆς ἐπιγραφῆς, ἐνθα ἄνωτ. (σημ. 1), 687, ἀποτυπώνεται γωνιώδες γράμμα μὲ μικρὴ ὀριζόντια κεραία τέμνουσα τὴν ἀριστερὴν λοξὴν καὶ ἐξέχουσα στὰ ἀριστερά. Προτιμῶ νὰ ὑποστίξω τὸ γράμμα. Γιὰ τὴν μὴ ἐκθλιψὴν τοῦ τελικοῦ φωνήεντος τῆς προθέσεως πρὸ τοῦ ἀρχικοῦ φωνήεντος τῆς ἐπομένης λέξεως πρὸ βλ. *IG II² 16.13*: [πα]ρὰ Ἐρετ[ρ]ιέω[ν], *IG II² 1629.54*: παρὰ Ἐλπίνου. Τὴν πρότασιν συμπληρώσεως τῆς προθέσεως ([παρ]ᾶ), τὴν ὁποία ἐξετάζει καὶ ἀπορρίπτει ἡ ἐκδότις, εἶχα ὑποβάλει κατὰ τὴν παρουσίαν τῆς ἐπιγραφῆς τὸ 2003 στὴν Ἀμερικανικὴ Σχολή· βλ. ἐνθα ἄνωτ. (σημ. 1) 709, σημ. 52. Ἡ συμπλήρωσις τοῦ K. Daly, ἐνθα ἄνωτ. (σημ. 1) 709, σημ. 57, [τάχ]α, προσκρούει στὴν σημασίαν τοῦ ἐπιρρηματος· μόνον στοὺς ποιητὰς σημαίνει *ταχέως, γοργά*: στοὺς πεζογράφους ἔχει τὴν σημασίαν *πιθανῶς, ἴσως*, βλ. LSJ⁹ s.v. (ἀπαξ μόνον ἀπαντᾷ ἡ φράσις τάχα ἐπειδὴν = ἐπειδὴν τάχιστα στὸν Πλ. *Φαίδρ.* 242a).

ἀναδύσεται. ὡς τὴν ἔκδειαν ὧν ἂν ἐλλίπηθ' ὑμεῖς, οὐχ εὐρήσετε τοὺς ἀναπληρώσοντας.

7 med. κατεργάζη[τ]α[ι] ἐ]μ πόλει· στὴν *editio princeps* προτείνεται²⁰ ὅτι τὸ ὑποκείμενο τοῦ ρήματος εἶναι ἢ κατὰ ἐνικόνα, –προτιμώτερον κατὰ τὴν γνώμη μου–, συμπληρούμενη λ. νόμισμ[α].

Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι στὸν ἐξεταζόμενο νόμο δὲν χρησιμοποιεῖται τὸ σύννηθες στὴν περίπτωση ρῆμα κόπτω, πρβλ. *IG I³ 1453 E.11*: [ἐάν τι]ς κόπτη νόμισ[μα ἀργυρίο]... πρβλ. Ἡροδ. 3, 56: ...Πολυκράτεα ἐπιχώριον νόμισμα κόψαντα... Πάντως μία ἀπὸ τὶς σημασίες τοῦ ρήματος κατεργάζομαι (βλ. *LSJ⁹ s.v.*) εἶναι *κόπτω νόμισμα*, ὅπως προκύπτει ἀπὸ παπυρικὸ κείμενο²¹ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (*PCair.Zen. 1, 59021*).²²

Τίθεται ὡστόσο τὸ ἐρώτημα γιὰ ποιὸν λόγο τὸ ρῆμα κατεργάζη[τ]α[ι] ἀκολουθεῖ ὁ ἐμπρόθετος προσδιορισμὸς [ἐ]μ πόλει. Ἡ ἐρμηνεία του²³ ὡς δηλώνοντος τὴν *κάτω πόλιν* ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν δὲν εὐσταθεῖ, διότι βεβαίως δὲν ἐγίνοντο, καὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνωνται, ἐργασίες νομισματοκοπίας στὴν Ἀκρόπολη· ἡ ἐκδοχὴ πάλι ὅτι διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ δηλώνεται ἐμμέσως ὅτι πρὸ τοῦ νόμου ἢ νομισματοκοπία ἐγένετο ἔξω τῆς πόλεως (τοῦ ἄστεως) εἶναι πιθανή, ἀλλὰ φαίνεται πλεονάζουσα, ἐφ' ὅσον τὸ ζήτημα ἦταν, –ἐκτὸς τῶν *ιερώων* τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἡφαίστου καὶ τῆς *διοικήσεως*–, ἡ παραγωγὴ (ἀφθόνου καὶ καλύτερης ποιότητος) νομίσματος· ὁ τόπος ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῆς πόλεως (τοῦ ἄστεως) ὀλίγον ἐνδιέφερε. Ἀκολούθως ἀντὶ τοῦ τοπικοῦ προσδιορισμοῦ [ἐ]μ πόλει θὰ ἔπρεπε νὰ προηγηθῆται δοτ. χαριστικὴ ἐξαρθρώμενη ἀπὸ τὸ ρῆμα. Ἡ αὐτοψία τοῦ λίθου ἀπέφερε τὸ ἐξῆς κείμενο: τῆ[ι] πόλει.

24 fin.-25 in. μηδὲ λανθάνωσιν οἱ τούτων Τ[-²⁻³-]Ο||[-c.5--ἐ]ν τ[αῖ]ς ἰδίαις οἰκίαις· στὸ σχεδιογράφημα (σελ. 687) τῆς ἐκδόσεως μετὰ τὸ ἀρχικὸ ταῦ ποὺ ἔπεται τῆς δεικτικῆς ἀντωνυμίας τούτων εἶναι σημειωμένη κάθετος κεραία ἀκολουθούμενη ἀπὸ δύο ἀκόμη κάθετες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δεξιὰ εἶναι βραχύτερη· ἐσκέφθηκα ὅτι τὰ ἴχνη τῶν γραμμάτων μάλλον ἀντιστοιχοῦν στὴν μετοχὴ *ποιούντες*. Ἡ αὐτοψία τοῦ λίθου ἀπέδωσε τὸ ἐξῆς κείμενο: οἱ τούτων τι ποι[ο]ύντες ἐ]ν τ[αῖ]ς ἰδίαις οἰκίαις²⁴ γιὰ τὸν νοῦν τοῦ κειμένου πρβλ. Δημ. *κατὰ Μειδ.* (21) 35: εἰ τοῖνυν ἀπέχρη τοὺς τοῖς Διονυσίοις τι ποιοῦντας τούτων κατὰ τούτους τοὺς νόμους δίκην διδόναι, οὐδὲν ἂν προσέδει τοῦδε τοῦ νόμου· τοῦ ἰδίου *κατὰ Τιμοκρ.* (24) 123: ἐάν τις... ἢ ἄλλο τι ποιῆ ὧν οἱ νόμοι ἀπαγορεύουσιν· *Λυκ. κατὰ*

20. Ἐνθα ἄνωτ. (σημ. 1), 717-718. Τὸ ρῆμα μεταφράζεται «*be manufactured*» (689, 711, 716, 717-718)· τὸ σχετικὸ σύντομο σχόλιο περὶ τῆς ἐρμηνείας τῆς λέξεως εἶναι ἐλλιπὲς καὶ κατὰ συνέπειαν ἢ τεκμηρίωσις τῆς μεταφράσεως.

21. Εὐχαριστῶ τὴν Γεωργία Μαλούχου, διότι ἐντόπισε τὴν δημοσίευση τοῦ παπύρου καὶ μοῦ κατέστησε προσιτὸ τὸ κείμενο.

22. Στὸ λῆμμα τοῦ *LSJ⁹ s.v.* βάσει τοῦ παπύρου σημειώνεται ὅτι τὸ ρῆμα σημαίνει *κόπτω νόμισμα ἀπὸ ἄσμιμον ἀργύριον (turn bullion into coin)*. Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ παπύρου ὅμως προκύπτει ὅτι τὸ ρῆμα σημαίνει *κόπτω (νέο) νόμισμα ἀπὸ τὴν τῆξιν παλαιᾶς*.

23. Ἐνθα ἄνωτ. (σημ. 1), 718.

24. Ἡ φράσις ἀνακαλεῖ τὸ Θουκυδίδειο χωρίον (6, 28.1) περὶ τῆς ἀναπαραστάσεως τῶν μυστηρίων σὲ οἰκίαις πρὸς διακωμώδησιν ὀλίγον πρὸ τῆς ἐκστρατείας στὴν Σικελία: μνηύεται οὖν ἀπὸ μετοίκων τέ τινων καὶ ἀκολούθων περὶ μὲν τῶν Ἑρμῶν οὐδέν, ἄλλων δὲ ἀγαλμάτων περικοπαί τινες πρότερον ὑπὸ νεωτέρων μετὰ παιδιᾶς καὶ οἴνου γεγενημέναι, καὶ τὰ μυστήρια ἅμα ὡς ποιεῖται ἐν οἰκίαις ἐφ' ὕβρει.

Λεωκρ. 126: καὶ διὰ τοῦτο ἄν τις αἴσθηται μόνον μέλλοντας αὐτοὺς τούτων τι ποιεῖν, ἀποκτενεῖν συνώμοσαν, εἰκότως.

Ὁ νόμος τοῦ Ἐπικράτους²⁵ ἀφορᾷ συμφώνως πρὸς τὴν εἰσαγωγικὴν παράγραφο στὴν λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἡφαίστου· κυριώτατα ὅμως, ὅσον μπορεῖ νὰ κρίνη κανεῖς ἀπὸ τὰ σωζόμενα,²⁶ ἀφορᾷ στὴν αὐξήση τῶν πόρων τῆς *διοικήσεως*,²⁷ τῆς διαχειρίσεως δηλαδὴ τῶν οικονομικῶν τῆς πόλεως, (στίχ. 5-6): εἰ[ς] | τὴν [δ]ιοίκησιν [- - πλ]εῖστα²⁸ χρήματα γίνονται ἐκ τοῦ ἀργυροκοπίου, καὶ στὴν κοπὴ νέων νομισμάτων (στίχ. 6-7):²⁹ νόμισμ[α] ἄ[ρ]ιστον καὶ κάλλιστον κατεργάζηται[ι] τῆ[ι] πόλει.

Τὴν κύρια ἔννοια τοῦ νόμου, αὐτὴν τῆς ‘νομισματικῆς’ ἀνταλλαγῆς, καθιστᾷ πρόδηλον τὸ ἐμφανιζόμενο ἀσφαλῶς δύο φορές (στίχ. 8), καὶ πιθανώτατα μία τρίτη στὸν στίχ. 25 (πρὸ τῶν λέξεων τὸ ἄση[μ]ον ἀργύριον),³⁰ ρῆμα καταλλάττειν³¹ (*to change money*).

25. Τὸν εἰσηγητὴ ἔχουν ἤδη ταυτίσει οἱ Osborne – Byrne, *LGPN* II, s.v. (5) καὶ Traill, *PAA* 393525 πρὸς τὸν εἰσηγητὴ ψηφίσματος (Kirchner, *PA* 4863) περὶ τῆς *διοικήσεως* τῶν Παναθηναίων παρὰ Δημ. κατὰ *Τιμοκρ.* (24) 27· βλ. καὶ ὅσα σημειώνει περὶ τῆς ταυτίσεως ἢ ἐκδότις (σημ. 1), 702-703. Τὴν ταύτισή του ἀπὸ τοὺς Osborne – Byrne καὶ Traill καὶ μὲ τὸν μνημονευόμενο ὁμόνυμό του σὲ ἀπόσπασμα τοῦ ρήτορος Λυκούργου (fr. V.3 ed. Conomis) θεωρῶ ἐπισηφαλῆ. Ὁ E. Harris, *Demosthenes Speeches 23-26* (The Oratory of Classical Greece vol. 15), Austin 2018, 109-110 σημ. 9 καὶ 129 σημ. 86, ἀπορρίπτει τὴν ταύτιση τοῦ Ἐπικράτους τοῦ ψηφίσματος πρὸς τὸν Ἐπικράτη τοῦ νόμου θεωρώντας ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ νόμου δὲν εἶναι ἰσχυρὴ καὶ ὅτι ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα φέρονται 159 πρόσωπα στὸ *LGPN* II. Δεδομένου ὅτι οἱ γνωστοὶ πολιτικοὶ καὶ ρήτορες φέρονται κατὰ κανόνα ἄνευ πατρωνυμικοῦ καὶ δημοτικοῦ στοὺς Ἀττικοὺς ρήτορες καὶ ὁποσδήποτε στὰ ψηφίσματα μέχρι τὸ 354/3 καὶ ἄφ’ ἑτέρου λόγῳ τοῦ περιεχομένου τῶν δύο κειμένων (τοῦ νόμου καὶ τοῦ ψηφίσματος) ὀλίγες εἶναι οἱ πιθανότητες νὰ πρόκειται περὶ συνωνυμίας.

26. Δὲν μπορεῖ βεβαίως νὰ εἰπῆ κανεῖς τί διελαμβάνετο στὸ ἐλλείπον κατώτερο τμήμα τοῦ λίθου· πάντως λόγῳ τῶν διαστάσεων τοῦ λίθου (ῦψ. 0,51 μ., μέσον πλάτ. περὶ τὰ 0,45 μ. καὶ πᾶχ. 0,15 μ.) τὸ ἐλλείπον θὰ εἶχε ἰκανὸ ῦψος.

27. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς λέξεως βλ. τὰ σχόλια τοῦ R. S. Stroud στὸν στίχ. 59 (τὸ μὲν εἶναι εἰς τὴν διοίκησιν) τοῦ νόμου περὶ σίτου τοῦ Ἀγυργίου, *The Athenian Grain-Tax Law of 374/3 B.C.*, Hesperia Suppl. 29 (*SEG* 47, 96), 81. Γιὰ τὴν *διοίκησιν* ἐν Ἀθήναις βλ. P. J. Rhodes, *διοίκησις*, *Chiron* 37 (2007) 349-362, εἰδικῶς σελ. 349-355. Τὴν εὐστοχὴ μετάφραση «financial administration of the city» στηρίζει ἢ ἐκδότις, ἔνθα ἄνωτ. (σημ. 1), 711 σημ. 61 στὰ σχόλια τοῦ Stroud.

28. Ἡ ἐλλείπουσα λέξις πρὸ τοῦ ἐπιθέτου μπορεῖ νὰ εἶναι [ὡς ἢ ὅτι].

29. Τὸ παρεχόμενο κείμενο τῶν στίχ. 6 καὶ 7 εἶναι προϊόν τῆς αὐτοψίας τοῦ λίθου. Ἡ ἐκδότις στὰ σχόλια τῆς ἐπιγραφῆς δίδει ἀντιστοίχως (σελ. 714 καὶ 717) τὰ ἐξῆς· στίχ. 6: [ὡς] π[λε]ῖστα· στίχ. 7: «[κ]ά[λλ]ιστον or ἄ[ρ]ιστον, and [κ]ά[λλ]ιστ[ο]ν and [π]λεῖστ[ο]ν».

30. [κ]α[τα]λλ[ά]ξι[α]ντες (?) τὸ ἄση[μ]ον ἀργύριον. Τὸ παρεχόμενο κείμενο εἶναι προϊόν τῆς αὐτοψίας τοῦ λίθου.

31. Τὸ ρῆμα μὲ τὴν σημασίαν τῆς ἀνταλλαγῆς νομισματος βρίσκεται σπανιώτατα στοὺς Ἀττικοὺς συγγραφεῖς, βλ. Πλ. *Φαίδ.* 69 a καὶ Δημ. *περὶ τῆς παραπο.* (19) 114. Ἀπαντᾷ ἀσφαλῶς στὸ ἀντίγραφο τῆς Αἴφου τοῦ ψηφίσματος περὶ χρήσεως τοῦ Ἀττικοῦ νομισματος, μέτρων καὶ σταθμῶν, *IG* I³ 1453 C.13, στὸ ἐλλιπὲς ψήφισμα περὶ νομισμάτων *IG* I³ 90.14 καὶ σὲ ἕνα ἀκόμη, ἐλλιπέστατο αὐτό, Ἀττικὸ ψήφισμα χρονολογούμενο στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.· βλ. Ἄ. Π. Ματθαίου, *HOPOS* 17-21 (2004-09) 649-656 (*SEG* 59, 56), ὅπου ἐξετάζεται καὶ ἡ σημασία τοῦ ρήματος (σελ. 652) –στὶς μνείες τοῦ ρήματος γίνεται ἀναφορὰ καὶ στὴν *editio princeps*, ἔνθα ἄνωτ. (σημ. 1), 721–. Τὸ ψήφισμα δημοσίευσε κατ’ ἀρχᾶς ἡ A. Inglese, *PP* 57 (2002) 231-232 δίδοντας μεγαλογράμματο μεταγραφή τοῦ κειμένου. Ὁ μακαρίτης R. Stroud στὴν παρουσίαση τῆς δημοσιεύσεως (*SEG* 52, 43) ἐπρότεινε τὴν μεταγραφή τῶν σωζομένων στὸν 8ο στίχ.: «The verb in L. 8, [ἐάν] τις καταλλάττει, is apparently found at Athens in the 5th cent. B.C. only in *IG* I³ 90 L. 14 and in the Aphytis fragment of the Coinage Decree, *IG* I³ 1453C L. 13, both in a context of changing money.» Στὴν παρουσίαση (*SEG* 59, 56) τῆς ἐπαναδημοσιεύσεως τοῦ ψηφίσματος ἀπὸ τὸν ὑπογράφόμενο σημειώνονται, καὶ πάλι ἀπὸ τὸν Stroud τὰ ἐξῆς: «N. Papazarkadas, in *Interpreting Athenian Empire* (see *SEG* 59, 13) 72, finds in the verb καταλλάττω or the noun καταλλαγή in L. 8 ‘the first reverberation of the otherwise elusive Coinage decree,’ *IG* I³ 1453 (and *IG* I³ 90), suggesting that the ‘honorands are given the privilege of exchanging money at the same rate as Athenian citizens rather than as ordinary foreigners.’». Τὴν μεταγραφή τοῦ Stroud, τὴν ὁποία ἀκολούθησε καὶ ἀνέπτυξε ὁ Papazarkadas, υἱοθέτησα καὶ ἐγὼ τροποποιώντας ἐλαφρῶς

Ἐφ' ὅσον δὲν γίνεται καμμία διάκρισις τῶν *καταλλαπτόνων* (στίχ. 8: [το]ύ[ς κ]αταλλ[λ]άπτοντ[ας τ]ὸ ἀ[ρ]γύριον), προκύπτει ὅτι ὁ νόμος ἀπέβλεπε στὸ ἀργύριον εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν γενικῶς, Ἀθηναίων καὶ προφανῶς καὶ ξένων. Ἐκ τῆς ἀνταλλαγῆς θὰ προέκυπτε καὶ κέρδος τῆς πόλεως.³²

Οἱ μνείες τοῦ *ἐπισήμου ἀργυρίου* (στίχ. 14-15, 17) καὶ τοῦ *ἀσήμου* (*bullion*) στὸν στίχ. 25 συνιστοῦν ἰσχυρὴ ἔνδειξις ὅτι τὸ κύριο ζήτημα, τουλάχιστον στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ λίθου, ἦταν πιθανώτατα ἀνταλλαγή *ἀσήμου* καὶ *ἐπισήμου ἀργυρίου*.

Τὸ *ἀσημον ἀργύριον* εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν ἔπρεπε νὰ ἀνταλλαγῆ στὴν ἀγορά (στίχ. 8-9). Ὁ συνδυασμὸς τῶν στίχ. 8-10 ὑποδεικνύει ὅτι ὁ νόμος ὄριζε δύο στάδια ἀνταλλαγῆς (*καταλλαγῆς· exchange*): τὸ πρῶτο ἦταν ἡ ἀνταλλαγή *ἀσήμου ἀργυρίου* στὴν ἀγορά, πιθανώτατα ἐπὶ τῶν *τραπεζῶν* (*tables*),³³ ὅπου κατὰ κανόνα ἐγίνοντο οἱ συναλλαγές τοῦ εἶδους.³⁴ τὸ δεύτερο στάδιο, συμφώνως πρὸς τὸν νόμο, ἦταν ἡ μεταφορὰ³⁵ ὅσης ποσότητος³⁶ (*ἀσήμου*) *ἀργυρίου* θὰ ἤθελαν νὰ ἀνταλλάξουν οἱ συλλέξαντες τὸ ἀργύριον (οἱ *τραπεζῖται* (*bankers*);) στὸ *ἀργυροκόπιον*, γὰρ νὰ παραλάβουν νέο νόμισμα ποῦ θὰ ἐκόπτετο ἐκεῖ. Παρατηρητέον ὅτι ἡ μεταφορὰ στὸ *ἀργυροκόπιον* ὀρίζετο νὰ γίνῃ ἐντὸς συντόμου χρονικοῦ διαστήματος, πρὸ τῆς ἐπομένης πρυτανείας.

Τέλος εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι τόσο στὸν ἐξεταζόμενο νόμο, ὅσο καὶ στὸ παραδιδόμενο ἀπὸ τὸν Δημοσθένη (*κατὰ Τιμοκρ.* 27) ψήφισμα τοῦ Ἐπικράτους, κατὰ ἓνα ἔτος νεώτερο ἢ σύγχρονο τοῦ νόμου,³⁷ *τὰ ἱερὰ πράγματα*, στὸν νόμο *τὰ ἱερὰ τῶι Ἡφαίστῳ καὶ τῆι Ἀθηνᾷ*, στὸ

(καταλλά[ττονται]) τὴν προταθεῖσα ἀπὸ τὸν Stroud συμπλήρωση, ἐπισημαίνοντας ὅτι οἱ στίχ. 3-9 ἀνήκουν σὲ τροπολογία καὶ προτείνοντας περαιτέρω διαφοροτικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ ψηφίσματος (βλ. *HOPOS* 17-21, σελ. 652-653). Ἡ ἐκδότις, ἔνθα ἀνωτ. (σημ. 1), 721 σημ. 99, ἀπέρριψε τὴν μεταγραφὴ καὶ τὶς προταθείσες ἐρμηνεῖες τοῦ ψηφίσματος σημειώνοντας ὅτι δὲν ἔχει καμμία ἐμφανῆ σχέση πρὸς τὰ νομίσματα καὶ προτείνοντας ἀτυχῶς ὡς πιθανὴ τὴν μεταγραφὴ κατ' ἄλλα ἢ κατ' ἄλλα[ς].

32. Στὴν *editio princeps* μόλις θίγονται τὰ ἀφορῶντα στὸ περιεχόμενο τοῦ νόμου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ νομισματικὴ πολιτικὴ τῶν Ἀθηνῶν, ἐνῶ δὲν γίνεται μνεία στὰ ἐξωτερικὰ *πράγματα* τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀναφέρομαι κυριώτατα στὸν Συμμαχικὸ πόλεμο καὶ στὶς οἰκονομικὲς ἐπιπτώσεις του γιὰ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ σημαντικό ἄρθρο τοῦ J. Kroll, *The Reminting of Athenian Silver Coinage*, 353 B.C., *Hesperia* 80 (2011) 229-259, φαίνεται ὅτι δὲν ἀξιοποιήθηκε ὡς ὀφείλε γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς ἐρμηνείας τοῦ νόμου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους σχόλια (σελ. 716) καὶ τὰ ἰσχνὰ συμπεράσματα (σελ. 738) τῆς ἐκδόσεως.

33. Βλ. ἀνωτ. τὴν σημ. 8.

34. Ἡ ἀναφορικὴ πρότασις (στίχ. 8-9) ὅπου καὶ | [- - -], -τὸ ἐλλείπον ρῆμα τῆς προτάσεως πιθανῶς εἶναι τὸ *καταλλάττειν* ἢ τὸ *εἰωθέναι*-, ὑποδεικνύει ὅτι δὲν ἦτο γνωστόν, ἢ τουλάχιστον οἰκείον, στοὺς *καταλλάττοντας* ποῦ ἀκριβῶς στὴν ἀγορὰ ἔπρεπε νὰ ἀνταλλάξουν τὸ ἀργύριον εἰς χεῖρας τῶν. Τοῦτο συνιστᾷ κατὰ τὴν γνώμη μου μία ἀκόμη ἔνδειξις ὅτι τὸ *καταλλαπτόμενον* ἦτο *ἀσημον ἀργύριον*.

35. Τὰ τῆς μεταφορᾶς θὰ διελαμβάνοντο στὸν στίχ. 10 ἢ στὸν 11ο μετὰ τὴν λ. [πρυ]τανείας· τὸ ρῆμα, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἐδηλώνετο ἡ μεταφορὰ, ἦταν πιθανῶς τὸ *εἰσφέρειν*, πρβλ. τοὺς στίχ. 19-20: *ἕως ἂν ἀπολάβωσι[ν] | οἱ εἰσενεγκόν[τ]ες*.

36. Ὁ Ν. Παπαζαρκάδας διετύπωσε τὴν γνώμη ὅτι πιθανῶς τὸ ἀναφορικὸν ὁπόσον δηλώνει ἐμμέσως τὴν δυνατότητα (καὶ τὴν διάθεση τοῦ νόμου) νὰ ἀνταλλάξουν οἱ συλλέξαντες ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερον *ἀσημον ἀργύριον*.

37. Ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, *πρὸς Ἀμμαίων* I 4, τοποθετεῖ τὸν λόγο *κατὰ Τιμοκράτους* στὸ ἔτος τοῦ ἄρχοντος Θουδήμου (353/2)· ὁ D. M. Lewis, *ABSA* 49 (1954) 32, ὑπεστήριξε μετ' ἐπιχειρημάτων τὸ προηγούμενον ἔτος (354/3· ἄρχων Διότιμος)· βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Selected Papers in Greek and Near Eastern History*, (ed. P. J. Rhodes), Cambridge 1997, 230 σημ. 1 (ὁ μακαρίτης Rhodes ἔγραφε ὅτι ὁ νόμος (ἀδημοσίευστος τότε) Ag I 7495 ἐνισχύει τὴν ὑποστηρικθεῖσα ἀπὸ τὸν Lewis χρονολόγησι). Ἀπὸ τὴν ἐπαναδημοσίευσιν ἀπὸ τὸν M. J. Osborne, *ZPE* 13 (1974) 205-207, τοῦ τιμητικοῦ ψηφίσματος *IG II² 135* τοῦ ἔτους 354/3, δηλ. τοῦ ἰδίου ἔτους μετὰ τὸν νόμο τοῦ Ἐπικράτους, προκύπτει ὅτι ἡ Ἀντιοχίς ἐπρυτάνευε 5η, 7η ἢ 10η κατὰ σειράν. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὶς διαδικασίες ποῦ προβλέπει ὁ νόμος θεωρῶ προτιμητέον ὅτι ἡ Ἀντοχίς κατεῖχε τὴν 5η πρυτανεία. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ θὰ ἔδιδε περισσότερον χρόνον, γιὰ νὰ

ψήφισμα οἱ νενομισμένες θυσίαι (ὅπως θύηται τὰ ἱερά) καὶ τὰ *Παναθήναια*, συνδυάζονται πρὸς τὴν διοίκησιν καὶ τὴν αὔξησιν τῶν ἐσόδων τῆς.³⁸ Καὶ στίς δύο περιπτώσεις προτάσσονται τὰ *ιερά πράγματα*, ἀλλὰ τὸ βᾶρος δίδεται στὴν διοίκησιν. Στὸν νοὺν τοῦ εἰσηγητοῦ τῶν δύο κειμένων, ὅπως ἀσφαλῶς καὶ τῶν ὑπολοίπων Ἀθηναίων, προεῖχε ἡ βελτίωσις τῶν πόρων τοῦ δημοσίου γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν κοινῶν. Στὸν ἐξεταζόμενον νόμον τὰ ἀφορῶντα στοὺς δύο θεοὺς, τὰ ὁποῖα βεβαίως προηγούνται, διαλαμβάνονται στοὺς στίχους 4-5 (καὶ μᾶλλον στὸν 11ο)· οἱ στίχοι 6 καὶ ἐξῆς ἀφοροῦν³⁹ στὴν διοίκησιν καὶ στὴν αὔξησιν τῶν πόρων τῆς διὰ τῆς κοπῆς καὶ κυκλοφορίας νέων νομισμάτων.

«Χρειαζόμεθα καθαρὰ κείμενα»· μνημονεύω καὶ πάλι τὴν ἀξιωματικὴν φράσιν τοῦ δασκάλου μου Σ. Ν. Κουμανούδη, ἡ ὁποία ἔχει πολὺ μεγαλύτερη σημασία στὴν περίπτωσιν δυσαναγνώστων ἐπιγραφῶν, ὅπως ἡ προκειμένη. Ὡστε ὁ προσεκτικὸς ἐπανελέγχος τοῦ λίθου εἶναι ἀπαραίτητος· ὁποιαδήποτε ἐρμηνεία τοῦ νόμου πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ ἀσφαλεῖς κατὰ τὸ δυνατὸν ἀναγνώσεις. Τέλος, τὰ ἀνωτέρω σχόλια ὑποδεικνύουν ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ τὸ εἶδος τῆς ἀπαιτουμένης ἀκόμη ἐνδελεχοῦς μελέτης καὶ ἐργασίας ἐπὶ τοῦ σωζομένου κειμένου καὶ πρὸ πάντων τὴν ἀνάγκη ἰσχυρῆς τεκμηριώσεως τῶν προτεινομένων σημασιῶν τῶν λέξεων, πρὶν ἐκσπάσῃ ἡ πλημμυρὶς τῶν σχοινοτενῶν καὶ ἀτελευτήτων γενικεύσεων καὶ θεωριῶν, στίς ὁποῖες ἡ σύγχρονη ἐπιστημονικὴ παραγωγὴ ὄλο καὶ περισσότερο ἐπιρρέπει.

ΕΠΙΣΗΜΕΙΩΣΙΣ

Συντομώτερη μορφή τῶν ἀνωτέρω σχολίων παρουσίασα στὴν Ἀγγλικὴ γλῶσσα σὲ ἠλεκτρονικὴ τράπεζα (zoom meeting), τὴν ὁποία διοργάνωσε στίς 23.5.22, ὁ καθ. Νίκος Παπαζαρκάδας κατόπιν συνεννοήσεων μὲ τὸν καθ. J. Kroll καὶ τὸν ὑπογράφωμεν καὶ προτάσεως τοῦ τελευταίου.⁴⁰

Χάριν τῶν φίλων ἐρευνητῶν, ὧσων τυχὸν δὲν ἔχουν εὐχέρεια στὴν νέα Ἑλληνικὴ, μεταφέρω ἐδῶ τίς κυριώτερες τῶν καταληκτηρίων παρατηρήσεων ἀπὸ τὰ σχόλια τῆς 23ης Μαΐου.

ὀλοκληρωθῶν οἱ προβλεπόμενες διαδικασίαι (βλ. στίχ. 10-11, 21 καὶ 22). Ὁ νόμος λοιπὸν μᾶλλον ἐψηφίσθη στὸ τέλος τοῦ ἔτους 354, ἐνῶ τὸ ψήφισμα τοῦ Τιμοκράτους (παρ. 27), ἐὰν ἀκολουθήσωμε τὴν χρονολόγησιν τοῦ Διον. Αλικ. ἐνεκρίθη τὸ 353, ἐφ' ὅσον ἐψηφίσθη στὴν πρώτη πρυτανεία.

38. Δὲν εἶναι τυχαία ἡ σύνδεσις· ὅταν ἐπρόκειτο περὶ δημοσίων χρημάτων, ὅπως δὲν ἔπαυε νὰ λέγη προσφύως ὁ δάσκαλός μου Σ. Ν. Κουμανούδης, οἱ Ἀθηναῖοι σκοπίμως συνέδεαν ἢ καλύτερα συνέπλεκαν τὰ δημόσια πρὸς τὰ ἱερά *πράγματα*. Στὸ ζήτημα θὰ ἐπανεέλθω διεξοδικῶς.

39. Δὲν λησμονῶ ὅτι ἰκανὸ τμήμα τῆς ἐνεπιγράφου ἐπιφανείας εἶναι ἀποτετριμμένο καί, τὸ σπουδαιότερο, ὅτι ὁ λίθος εἶναι κολοβὸς καὶ μπορεῖ στὸ κατώτερο τμήμα του, ποὺ ἴσως στὸ μέλλον βρεθῆ, τὸ κείμενον νὰ ἐπανερχεται στὰ ἱερά *πράγματα*.

40. Τὴν σκέψιν τῆς ὁργανώσεως τῆς στρουγγυλῆς τραπέζης διετύπωσα κατ'ἀρχὰς στὸν φίλον καθ. J. Kroll σὲ ἐπιστολή μου (30.12.21) καὶ λίγο ἀργότερα στὸν παλαιὸ μαθητὴ μου καθ. Ν. Παπαζαρκάδα· καὶ οἱ δύο τὴν ἀπεδέχθησαν μὲ θέρημ· ὁ δεύτερος προθύμως ἀνέλαβε καὶ τὴν διοργάνωσίν τῆς ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Sara Aleshire Center of Greek Epigraphy.

The verb καταλλάττειν (*to change money*), attested certainly twice (l. 8) and most probably one third time (l. 25, before τὸ ἄση[μ]ον ἀργύριον), shows that some kind of monetary exchange had to take place; unfortunately in the middle of l. 8 the adjective that qualified the word ἀργύριον that precedes cannot be read, at least not for the time being. One could think of ξενικόν (*foreign*), ἡμεδαπὸν (*native*) or Ἄττικόν (*Attic*) ἀργύριον or even παλαιόν (*old*) exchanged for the new Attic coin that were to be minted. In the latter case, perhaps the law stipulated the replacement of old Attic coins in the hands of Athenians and foreigners living in Attica with new Attic coins.

However, no such words are preserved on the stone. There are two mentions of the ἐπίσημον ἀργύριον (ll. 14-15, 17) (*stamped, coined money*) and one of the ἄσημον (*bullion*) in l. 25.

I tentatively suggest that what had to be exchanged was *asemon argyrion (bullion)* and the issue at stake, at least in the preserved part of the law, was the relation between *asemon* and *episemon argyrion (stamped, coined money)*...

Toward the same direction points, I think, the phrase [- -]ντες τὸ ἄση[μ]ον ἀργύριον in l. 25⁴¹ and the use of the verb καθαίρεσθαι (*purify, refine*); [see l. 23] in the form of a participle: τοῦ καθαιρομένου ἀργυρίου (*of the purified silver*).

The silver, *asemon*, according to my tentative interpretation, had to be exchanged in the agora, (see ll. 8-9) probably at the τράπεζαι (*tables*), where such transactions normally took place.

Combination of ll. 8-10 of the law indicates that there were two stages: the first was the exchange of the silver in the agora; the second was the transfer of a certain amount of silver, which the bankers/trapezitai would probably like to exchange at the mint. It is important to note that this transfer is stipulated to happen before the next *prytaneia*.

41. For the reading and the restoration of the participle see above footnote 31.